

УДК 159.922.6.-057.87

*Патинок О. П.,
к. пед. н., доцент кафедри
галузевої психології
та психології управління
НПУ ім. М. П. Драгоманова*

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЯКОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

У статті проаналізовано становлення відповідальності як особистісної якості майбутнього соціального працівника, яке характеризується динамічністю, пов'язане зі свободою вибору в поведінці, виступає вирішальним у самореалізації та самоактуалізації. Розкрито взаємозв'язок становлення відповідальності як значущої особистісної якості з рівнем розвитку свідомості й самосвідомості майбутнього працівника соціальної сфери.

***Ключові слова:** відповідальність, розвиток відповідальності, критерії відповідальності, особистість, якість.*

В статье проанализировано становление ответственности как личностного качества будущего социального работника, которое характеризуется динамичностью, связано со свободой выбора в поведении, выступает решающим у самореализации и самоактуализации. Раскрыто взаимосвязь становления ответственности как значимого личностного качества с уровнем развития сознания и самосознания будущего работника социальной сферы.

***Ключевые слова:** ответственность, развитие ответственности, критерии ответственности, личность, качества.*

The article analyzes the emergence of personal responsibility as the character trait of future social worker, which is characterized by dynamic, connected with freedom of choice in behavior that appears crucial for self-realization and self-actualization. Revealed the formation of the relationship of personal responsibility as a character trait to the level of consciousness and awareness of the future employee social sector.

Keywords: responsibility, development of responsibility, criteria of responsibility, identity, quality.

У контексті високих вимог до підготовки фахівців соціальної сфери проблема формування відповідальності як особистісної якості у майбутніх соціальних педагогів набуває особливої актуальності. Відповідальність є властивістю розвинутої особистості, яка безпосередньо пов'язана зі свободою вибору в поведінці людини, є вирішальною у самореалізації й самоактуалізації особистості. Відповідальність як якість особистості характеризується динамічністю. Становлення відповідальності особистості тісно пов'язана з мотивами, ставленням, самосвідомістю, локусом контролю. Ці зв'язки є неоднозначними як на різних етапах онтогенетичного розвитку особистості, так і в індивідуальному плані.

Метою статті є аналіз становлення відповідальності як важливої особистісної якості майбутнього працівника соціальної сфери, яка тісно пов'язана з рівнем розвитку свідомості та самосвідомості особистості.

Проблемою підготовки соціального працівника в нашій країні займаються О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, Л. В. Долинська, А. Й. Капська та ін., які здійснюють теоретичні та технологічні розробки у сфері підготовки майбутніх фахівців. Професійно значущою якістю соціального працівника, яка сприяє розв'язанню професійних завдань, на нашу думку, є відповідальність. Відповідальність працівника соціальної сфери – це інтегративна якість особистості спеціаліста, яка характеризується вільно вибраним, критично осмисленим з позиції професійного обов'язку прагненням добросовісного, творчого виконання своїх професійних функцій і обов'язків.

Проблема відповідальності була предметом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних науковців (К. А. Абульханова-Славська, М. Й. Боришевський, Г. С. Костюк, К. К. Муздибаєв, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин, А. Маслоу, Н. О. Мінкіна, К. Роджерс, Л. Колберг, Ф. Хайдер та ін.).

У педагогічній і віковій психології одним з основних аспектів вивчення проблеми відповідальності є аналіз розвитку її окремих

складових у старшому підлітковому та юнацькому віці (Ю. А. Алексєєва, І. С. Булах, Г. А. Татаурова, І. Г. Тимощук та інші). Результати досліджень свідчать про те, що саме в юнацькому віці відбуваються важливі зрушення в становленні відповідальності особистості. Цьому сприяють об'єктивні соціальні умови вибору молодого людиною свого подальшого шляху, усвідомлення індивідуальної та соціальної необхідності брати на себе відповідальність за якість професійної підготовки та обраної суспільної діяльності.

Як зазначає М. Савчин, “відповідальність – одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка об'єднує в собі компоненти афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності” [8, с. 57]. На думку вченого, “предмет відповідальності – це сукупність зовнішніх і внутрішніх соціально-психологічних, духовних і матеріальних потребностей та інтенцій, які особистість реалізує у своїй цілісній життєдіяльності. Його зміст включає конкретні обов'язки, завдання, доручення, способи їх виконання, дотримання норм, наслідування морального ідеалу, виховання його в собі тощо. Ще однією характерною ознакою є обсяг, що конкретно виражається в якісних і кількісних характеристиках доручень, завдань, обов'язків, які реалізує суб'єкт у своїй поведінці” [8, с. 54].

К. Муздибаєв визначає відповідальність, як “результат інтеграції всіх психічних функцій особистості: суб'єктивного сприймання навколишнього світу, оцінки власних чуттєвих ресурсів, емоційного ставлення до обов'язку, волі” [5, с. 19]. За К. Муздибаєвим, відповідальність тісно пов'язана з усвідомленням особистістю змісту свого життя. Від змісту, цінностей, які спонукають людину до діяльності, мотивації її діяльності залежить активність особистості, усвідомлене ставлення до своєї діяльності “...чим більше очевидний для суб'єкта зміст його буття, тим більше відповідальними є його вчинки” [5, с. 128]. Відчуженість від соціальних норм і невміння знаходити сенс свого буття послаблює соціальну відповідальність і активність особистості. Тут розкритий взаємозв'язок соціальної та психологічної (зовнішньої і внутрішньої) детермінанти відповідальності.

Ряд авторів вказують на взаємозв'язок становлення значущих особистісних рис людини, зокрема відповідальності, з рівнем розвитку її свідомості та самосвідомості. Так Г. С. Костюк пише: “Розвиток свідомості й самосвідомості є неминучою умовою становлення людини як соціальної істоти” [2, с. 142]. С. Л. Рубінштейн відзначає, що завершальне питання, яке стоїть перед нами в плані психологічного вивчення особистості, – це питання про її самосвідомість, про особистість

як “Я”, яка, будучи суб’єктом, свідомо привласнює все, що робить людина, відносить до себе всі висхідні (започатковані) від неї справи та вчинки і свідомо бере за них відповідальність як їх автор і творець” [7, с. 276]. М. В. Савчин підкреслює, що аналіз суб’єктивного боку відповідальності (мотивів, переживань, самосвідомості тощо) є головною психологічною характеристикою досліджуваної якості. “Без вивчення цього аспекту не можна дати відповіді на питання про механізми розвитку і функціонування відповідальності як якості особистості” [8, с. 59]. М. В. Савчин, характеризуючи загальні та специфічні механізми відповідальності, підкреслює, що “загальними механізмами забезпечення відповідальної поведінки є: саморегуляція мотивації та поведінки, свідомість, самосвідомість і моральна самосвідомість як її компоненти. Специфічними механізмами, які забезпечують прийняття й виконання обов’язку, – є зараження, наслідування значущих інших, ідентифікація, емпатія, усвідомлення та саморегуляція” [8, с. 212]. Отже, виникнення потреби чинити відповідально, усвідомлення особистісного сенсу предмета відповідальності, адекватна оцінка себе як суб’єкта відповідальності є важливими суб’єктивними умовами розвитку відповідальності.

Як показують експериментальні дослідження, становлення відповідальності тісно пов’язане з такою психологічною характеристикою особистості, як локус контролю. Якщо людина більшою мірою бере відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, то це є показником внутрішнього (інтернального) контролю. І навпаки, якщо вона має схильність приписувати відповідальність за все зовнішнім факторам, знаходячи причину в інших людях, у своєму оточенні, в долі чи у випадковості, то це свідчить про те, що їй властивий зовнішній (екстернальний) контроль. Інтернальність-екстернальність є двома типами локалізації контролю над значущими для особистості подіями, які відбуваються в житті та діяльності. Локус контролю як інтегральна риса індивіда пов’язує між собою почуття відповідальності, усвідомлення сенсу життя, готовність до активності. Інтернальність-екстернальність – це прояв більш глибокого утворення – суб’єктної включеності особистості в діяльність як відображення у самосвідомості зв’язків між мотивами та цілями діяльності, переживання зв’язаності чи нез’язаності подій власного життя.

Важливим для з’ясування психологічних основ розвитку відповідальності людини є аналіз процесуального аспекту мотивації відповідальної поведінки. М. В. Савчин виділяє ряд етапів: ініціювання

поведінки, вибір конкретного вчинку, реалізація наміру чинити відповідально, переосмислення вчинку після його реалізації. Кожен з цих етапів опосередкований системою умов та чинників і детермінований функціонуванням специфічних соціально-психологічних механізмів [8, с. 248].

К. К. Муздибаєв виділяє чотири напрями розвитку відповідальності: від колективної до індивідуальної, від зовнішньої до внутрішньої (усвідомленої, особистісної), перехід від відповідальності за минуле до відповідальності за майбутнє, зміна в часі самого суб'єкта поведінки.

Н. О. Мінкіна вважає, що якщо відбувається співпадання зовнішніх вимог про відповідальну поведінку з внутрішнім ставленням до цих вимог, то в такому випадку відповідальність стає властивістю особистості, відбувається перехід зі сфери необхідного в сферу сущого. Таке понаднормативне ставлення до обов'язків і реалізація їх в соціально значущій поведінці та діяльності і є внутрішньою відповідальністю особистості... [4, с. 88]. Отже, якщо зовнішня відповідальність виступає як сукупність вимог, які ставить перед людиною суспільство, група, конкретна ситуація, то міра реалізації цих вимог з врахуванням внутрішніх можливостей і вольових зусиль становить внутрішню відповідальність особистості. Зовнішня і внутрішня відповідальність – це не різні види відповідальності, це – різні рівні її прояву на різних ступенях розвитку групових, моральних відносин, що ще раз підкреслює ієрархізованість цього утворення.

Когнітивні уявлення особистості про моральні норми поведінки та перетворення їх у внутрішні регулятори поведінки та діяльності й становлять сутність процесу розвитку та виховання моральної відповідальності. У процесі життєвого шляху розвиток відповідальності відбувається в напрямі від об'єктивної до суб'єктивної. За цей час вона проявляється у таких формах: відповідальність як зі зовні задана необхідність на ранніх етапах розвитку особистості, відповідальність як усвідомлена необхідність у підлітковому віці, відповідальність – потреба в юнацькому віці.

І. С. Булах, досліджуючи генезу становлення відповідальності в період дорослішання, характеризує відповідальність як інтегративну властивість особистості, що виникає в результаті синтезу в свідомості та самосвідомості різних форм (сорому, вини, гідності, совісті) та позитивних якостей (чесності, справедливості, співпереживання та ін.) і вказує на специфіку становлення цього особистісного

утворення, яке полягає у тому, що у підлітків молодшого віку якісно змістовнішою виявляється дисциплінарна відповідальність, середнього віку відповідальність за себе, старшого – відповідальність за інших [1, с. 29].

Як бачимо, відповідальність особистості тісно пов'язана з її свободою, ставленням, самосвідомістю, локусом контролю. Ці зв'язки є неоднозначними як на різних етапах онтогенетичного розвитку особистості, так і в індивідуальному плані.

Доповнює загальне уявлення про особливості становлення відповідальності аналіз зарубіжних досліджень.

Так, згідно гуманістичної теорії, формування відповідальності сприяє загальнолюдському розвитку, так само як і прогресу окремого індивіда. “Якщо освіта буде спрямовувати людину до усвідомлення своїх вищих потреб, до їх актуалізації, якщо вона буде сприяти самоактуалізації людини, то дуже скоро ми зможемо спостерігати розквіт цивілізації нового типу. Людина стане більш відповідальною за свою долю, буде керуватися цінностями розуму, перестане бути байдужою до навколишнього...” [5, с. 207]. За К. Роджерсом, формуванню відповідальності сприяє процес унікального синтезу внутрішніх переживань – сприймань, які необхідно стимулювати в процесі психолого-педагогічної роботи. К. Роджерс у своїх роботах не робить опису та роз'яснення механізмів становлення відповідальності, він лише констатує факт необхідності її усвідомлення й інтеграції в структуру ціннісних орієнтацій особистості. Представники гуманістичного підходу висувають вимоги про обов'язкову наявність почуття відповідальності як центральної та професійної особистісної якості особистості, яка працює в сфері “людина – людина”. Поняття відповідальності та самоактуалізації взаємозамінні: в процесі самоактуалізації людина стає відповідальнішою, а, підвищуючи рівень відповідальності, вона, в свою чергу, підвищує рівень самоактуалізації [5].

Специфічною характеристикою відповідальності в теорії А. Маслоу є те, що її формування надзвичайно суб'єктивне, відповідальність виступає суто індивідуальною, внутрішньоособистісною якістю, відносно автономним від цінностей суспільства. Самореалізація та здібності в авторській теорії є основними атрибутами ціннісної сфери особистості [4].

Теорія відповідальності, створена Л. Колбергом, розкриває зв'язок між розвитком когнітивних структур та становленням моральних почуттів і дій індивіда. Автор виділяє три рівні та шість ступенів розвитку

моральних суджень особистості. Перший рівень – доугодний (передконвенційний) – включає два ступені. На першому ступені моралі індивід уникає порушень правил, має місце слухняність в ім'я слухняності. Головними спонукками правильної поведінки є уникнення покарання і визнання вищої сили влади. На другому ступені, для якого характерним є індивідуалізм, інструментальна мета та обмін, дотримання правил має місце тільки тоді, коли це відповідає життєвим інтересам особистості, оскільки її поведінка спрямована на реалізацію власних інтересів та потреб. Правильною поведінкою є та, що є справедливою, відповідає рівному обміну, домовленості, договору. На другому рівні розвитку, рівні традиційної (конвенційної) моралі, також виділено два ступені: ступінь взаємних міжособистісних очікувань та підкорень (третій ступінь), коли індивід живе у відповідності з очікуваннями близьких йому осіб або того, що люди взагалі очікують від інших в ролі сина, брата, приятеля тощо. Для особистості на цьому ступені розвитку моралі важлива наявність добрих мотивів, пов'язаних з турботою про інших, ставлення до оточуючих на принципах довіри, толерантності, поваги та вдячності. Мотивами правильної поведінки є потреба бути моральною людиною у власних очах і очах оточуючих, турбота про інших, бажання зберігати правила й авторитет, які стереотипно підтримують добру поведінку. На четвертому ступені – ступені соціальної системи і совісті, особистість виконує справжні обов'язки, з якими пого-дилася, підтримує закони, правильно сприймає те, що жертвовно робиться для суспільства, групи чи організації. Третій рівень морального розвитку автор називає як принциповий (постконвенційний). Для п'ятого ступеня характерна єдність соціального договору та індивідуальних прав людини. Головними мотивами поведінки виступають: а) почуття обов'язку перед законом у зв'язку з прийняттям соціального договору і збереженням вірності законам заради благополуччя та захисту прав людини; б) почуття договірною зобов'язання, вільного володіння ним у зв'язку з сім'єю, дружбою, довір'ям, зобов'язаннями працівника; в) турбота про те, щоб закони і зобов'язання ґрунтувалися на раціональному обдумуванні всезагальної корисливості, вищого добра для найбільшого числа людей. На останньому, шостому ступені – ступені універсальних етичних принципів, суб'єкт дотримується самостійно вибраних норм та правил. Головним мотивом моральної поведінки є віра розумної людини в обґрунтованість універсальних етичних принципів та почуття особистої відданості їм. Як бачимо, дослідник пов'язує рівень розвитку відповідальності з розвитком здатності прийняти ту чи іншу роль, соціальну позицію, що забезпечується рівнем розвитку інтелекту.

На думку Л. Колберга, досягнення визначеного рівня морального розвитку припускає специфічний досвід взаємодії із соціальним середовищем, а моральна свідомість сприяє наявності можливостей для прийняття різних ролей.

Цікавими є дослідження Ф. Хайдера, який у якості критеріїв відповідальності приймає здатність протистояти провокуючим обставинам, диференціює прямі наслідки дії від ненавмисних, але передбачуваних. Він виділяє такі стадії відповідальності:

- генералізована відповідальність, коли особистість відповідальна за будь-які наслідки таких дій, у яких вона брала участь або з якими була пов'язана яким-небудь чином;

- власна відповідальність, де індивід відповідальний лише за те, що ним безпосередньо зроблено, незалежно від результату (випадкового, умисного чи передбачуваного);

- диференційована відповідальність, при якій суб'єкт відповідає за будь-який передбачуваний результат дії, незалежно від того, був він умисний чи ні;

- усвідомлювана відповідальність, коли особистість відповідальна не тільки за свої наміри та наслідки їх реалізації, але й за значення, яке вона надає зовнішнім факторам і які внаслідок цього так чи інакше впливають на результат дії;

- повна відповідальність, при якій індивід повністю відповідальний за хід, результати та наслідки дії, якими б не були умови її протікання [8, с. 346].

Дослідник розглядає відповідальність залежно від вирішального значення зовнішніх умов, за яких відбувається дія, підкреслюючи, таким чином, особливе значення впливу зовнішніх обставин як на результат вчинку, так і на міру відповідальності особистості.

Проведений теоретичний аналіз психологічних досліджень дозволяє констатувати, що відповідальність – складно організована особистісна якість, одна з найбільш загальних властивостей особистості, яка має зовнішню та внутрішню структури. Зовнішня структура складається з трьох елементів: суб'єкта, об'єкта й інстанції. Внутрішня структура відповідальності – представлена у взаємозв'язку компонентів: когнітивного (передбачення наслідків власної діяльності, правильне усвідомлення особистістю соціальних норм відповідальної поведінки); емоційно-мотиваційного (усвідомлення суспільних цілей і цінностей як особисто значущих при здійсненні діяльності, мотивація соціально-відповідальної поведінки, емоційне переживання

з приводу справи, що виконується як компонент відповідальності) та поведінкового (систематичне виконання своїх обов'язків, доведення дорученої справи до кінця, вибір і дотримання визначеної лінії поведінки як компонент відповідальності).

Таким чином, відповідальність є властивістю розвинутої особистості, яка безпосередньо пов'язана зі свободою вибору в поведінці людини та є вирішальною у самореалізації й самоактуалізації особистості. Становлення відповідальності майбутнього соціального педагога пов'язане з ростом інтелектуальних можливостей особистості та її свідомості і проходить ряд стадій, від зовнішньо-орієнтованих форм прояву відповідальності до внутрішніх, які характеризуються зростанням свідомості, критичності, вмотивованості та опосередкованості, тому потребує подальших наукових пошуків.

Література

1. Булах І. С. До проблеми су'єкт-суб'єктної взаємодії в педагогічному процесі / І. С. Булах // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2003. – Т. 5. – Ч. 6. – С. 28–33.
2. Костюк Г. С. Розвиток і виховання / Г. С. Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л. Н. Проколієнко. – К. : Рад. школа, 1989. – С. 98–133.
3. Леонтьев А. Н. Деятельность и личность / А. Н. Леонтьев // Хрестоматия по психологии личности / ред. Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд-во Дом “Бахрах”, 1999. – Т. 2. – С. 165–196.
4. Маслоу А. Мотивация и личность : пер. с англ. / А. Маслоу. – СПб. : Евразия, 1999. – 480 с.
5. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. – СПб. : Наука, 2010. – 248 с.
6. Минкина Н. А. Воспитание ответственностью / Н. А. Минкина. – М. : Высшая школа, 1990. – 144 с.
7. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1976. – 186 с.
8. Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис... докт. психол. наук. : 19.00.07 / М. В. Савчин ; Інститут педагогічної і психологічної професійної освіти АПН України. – К., 1997. – 410 л.